

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği

Aydın Qasımlı

Türk Qaraxanlı dövləti Qarluq, Uyğur, Arqı, Türkeş, Yağma, Oğuz və Qıpçaq Türklərini özündə birləşdirən Orta Doğu Türklüyünün ən yüksək inkişaf etmiş yüz illik (940-1040-cı illər) mədəni bir dövləti olmuş, Türk millətinin Türk dili və ədəbiyyatının, Türk-İslam mədəniyyətinin yeni tərzdə formalaşmasını təmin etmişdi. Bu yeni Türk-İslam çulğalaşmış mədəniyyətinin ən böyük təmsilçiləri bu dövrdə Qaraxanlı dövlətinin iki unudulmaz mütəfəkkiri olan Mahmud Kaşğarlı ilə Yusuf Xas Hacib Balasağunludur.

Bunlardan Mahmud Kaşğarlı "Divanü-lüğət-it-Türk" əsəri ilə XI əsrdə Türklərin, onların dili və ədəbiyyatının üstünlüklerini ortaya qoymuş, Yusuf Xas Hacib Balasağunlu isə "Qutadqu Bilik" əsəri ilə dövrünün klassik ədəbi Türkcəsini ədəbi nəzm şəklində meydana qoymuş, Türk dövlətçilik fəlsəfəsinin mahiyyətini şərh etmişdir.

Yusuf Balasağunlunun həyatı haqqında məlumat çox azdır. Yalnız "Qutadqu Bilik" əsərinin girişindən bəlli olur ki, onun adı Yusuf, rütbəsi isə "Xas Hacib" olub əslən Şərqi Türküstanın mədəniyyət mərkəzlərindən olan Balasağun şəhərindəndir. O, daha sonra Doğu Türküstanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Kaşğar şəhərinə köçmüş, "Qutadqu Bilik" (Xoşbəxtlik elminin əsasları) əsərini də burada bitirərək Qaraxanlı hökmdarı Mahmud Buğra Qara Xana təqdim etmiş, bunun müqabilində Xaqan tərəfindən "Xas Hacib" rütbəsi qazanmışdır.

Təpədən dırnağa qədər kamil bir Türküstan Türkü olan Balasağunlu Yusuf Xas Hacib dövrün (XI əsr) Şərqi və Qərbi fəlsəfəsinə və elminə dərin bələd olmuş, öz mükəmməl əsəri olan "Qutadqu Bilik"də Türk adət-ənənəsini, Türk dövlətçilik fəlsəfəsinin mahiyyətini, Türk tefəkkür tərzini praktik həyat tərzinə uyğun şərh etmişdir. Mütəfəkkirin nəzərində Kaşğar şəhəri təkcə Qaraxanlı dövlətinin mədəniyyət mərkəzi və paytaxtı deyil, həm də bünyəsində Türk cəmiyyətinin bütün varlığını toplamış bir şəhərdir. (Əhməd Cəfəroğlu. Qaraxanlılar dövrü Türk ədəbiyyatı. Bax: Türk dünyası. III cild, ikinci baskı, Ankara, 1992, səh. 60).

"Qutadqu Bilik" əsəri Qaraxanlı Türk dövlətinin quruluşunu, inkişaf dövrlərini, Türklərin İslam dinini qəbul etməsini özündə əks etdirən, eyni zamanda Türk yazılı ədəbi dili baxımından da önəmli bir əsərdir. Müəllif öz dövrünün düşünürü kimi əsərində insana dünyada xoşbəxt ola bilməsi üçün gerekli bilgilər verməyə çalışmışdır. Cəmiyyət həyatı-

nın və dövlət düzeninin ideal yönələrinin necə olması üzərində dayanmış mütəfəkkir öz düşüncələri ilə insanların bir növ sözcüsü olmuş, insan həyatının mənasını, insanın cəmiyyət və dövlət içindəki həyat fəlsəfəsini açıqlamışdır. Əsərdə toplumun yükləndiyi sorumluluq duyğuları ön planda verilmişdir. Müəllifin əsas məqsədi ideal bir həyat düzenini ortaya qoymaq, müsəlmanların bir-biri ilə qardaş kimi əl-ələ verərək öz dinlərini dünyaya yaymaq olmuşdur.

"Qutadqu Bilik" əsəri Türk İslam düşüncəsinin dövlətçilik anlayışı, idarəçilik məharəti, qayda-qanunlarla yaşamaq ehtiyacı barədə ilk yazılı abidədir.

Müəllif əsərində dövrünün cəmiyyət əsasını təşkil edən ən qüvvətli ünsürlər, Türk dövlət adamları, onların rütbələri, ayrı-ayrı meslek və peşə sahibləri, xalq təbəqələri haqqında müfəssəl məlumatlar vermiş, təkamül hüququ və qaydaları kimi anlayışları dilə gətirmişdir. Didaktik bir əsər olan "Qutadqu Bilik"dəki müəllifin aşağıdakı fikir və mülahizələri Türk dövlətçilik fəlsəfəsinin ana xəttini təşkil edir. Müəllif yazır:

"Dövlətin olması üçün orduya ehtiyac var,

Dövlətçilikdə idarəçiliyi ən mühüm amil sayan Yusuf Xas Hacib göstərirdi ki: "Bəylər cəmərd olarsa, adları dünyaya yayılar, dünya da bu şöhrətləri sayəsində qorunur". (Bax: "Qutadqu Bilik". Ankara, 1959, səh. 155). Dövrünün milli adət-ənənələri və xalqın duyğu və istəklərinə tərcüman olan bu mütəfəkkir "hökmdarlara xəzinəni açmağı və xalqa mal dağıtmağı" tövsiyyə edirdisə, ondan sonra yaranan əsərlərdə dövlətçilikdən daha çox təsəvvüfi məsələlərə və kamil insan anlayışına geniş yer verilmişdir ki, bunun da ilk yaradıcısı böyük Türk mütəəvvüfi Əhməd Yəsəvidir...

Ordunun olması üçün sərvət paylamaq gərəkdir,

Sərvət əldə etmək üçün xalq zəngin olmalıdır,

Xalqın zənginliyini isə ancaq örf və ədalət təmin edə bilər".

(İqtibas Rasyoninin "Tarixdə Türklük" əsərindən götürülmüşdür. Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasyoni. "Tarixdə Türklük". Ankara, 1971, səh. 58).

"Qutadqu Bilik" əsəri orta əsrlərdə dünyanın bir çox yerlərində yayılaraq geniş şöhrət qazanmışdı. Belə ki, "Bu əsərə Çinlilər "Ədalət mülkü" demiş, Maçin mülkinin nədimləri "Məmləkətin aynası" adlandırmış, Gündoğanlılar "Zinetül

ümərə", İranlılar "Türkün Şahname-si" adı vermiş, bəziləri "Pəndname-yi-mülük", Turanlılar isə "Qutadqu Bilik" (Səadət gətirən elm) adlandırmışlar". (Bax: Nizami Cəfərov. "Türk xalqları ədəbiyyatı". I cild, Bakı, 2006, səh. 221).

Əsərin belə adlandırılması onun böyük rəğbət qazanmasına dələldir. Çünki əsər zərif dili və əxlaqi mövzusu ilə uzun müddət Türküstanın ədəbi Türkcəsinin təmsilçisi kimi Türk ədəbiyyatında mühüm bir cığır açmış, Türk ədəbiyyatında ilk dəfə nəzm ədəbiyyatının əsasını qoymuş, Türk mədəniyyətini Türk tarixi keçmişini ilə çulğalaşdırmışdır.

Türk ictimai fəlsəfəsini özündə əks etdirən "Qutadqu Bilik" əsəri dilin təmizliyi, cinas və qafiyələrin

elme yiyələnməyə səslənmişdir:

Qalxır zəka əhli, ucalır qat-qat,
Elmilə sayılır ən əziz ustad.
Bəylər nə cür aldı dövrünü ələ?
Yalnız zəka ilə, yalnız elm ilə.

Müəllifə görə, elmin, tefəkkürün də əsası dildir. Dil insanı əzizlədiyi, ucaltdığı kimi onun başını da yarar: Elmin, tefəkkürün dilmancısı Dil,

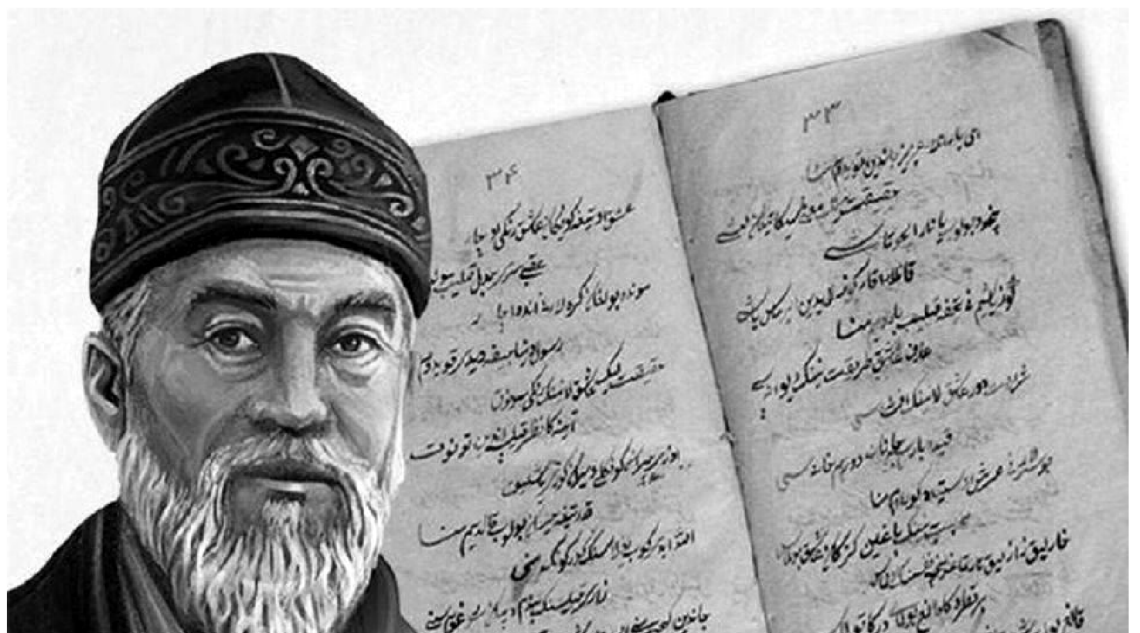
Kişini bəxtinə Dil çatdırır, bil.
Kişini əzizlər, ucaldır da Dil,
Yarar həm başını, qocaldır da Dil.

Bir növ tarixi əsər olan "Qutadqu Bilik" Türk ulusunun yeni bir gələcəyə doğru yönəldiyi dövrün ən öndə gələn abidəsi, öz dövrünün yüksək mədəni səviyyəsi haqqında müfəssəl məlumatlar toplusu, tarixi Türk mədəniyyəti və gələnlərinin

edilmişdi.

Əsərin Doğru yol - Gün Doğdu, Dövlət - Ay doğdu, Ağıl, Məntiq - Ögdülmüş və Aqibət - Odqurmuş adlı dörd ünsür üzərində quran müəllif bunları qədim dörd Türk qəhrəmanının adı ilə dəyərləndirmiş, dövrünün böyük Türk dövləti olan Qaraxanlı dövlətini İslam dünyasının ideal bir Türk dövləti kimi təqdim etmişdir.

"Qutadqu Bilik" tarixi bir Türk dili və ədəbiyyatı yadigarı kimi uzun müddət Türk ədəbiyyatı məktəbinin yaşamasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Qaraxanlılardan sonra yaranan bir çox ədəbi əsərlərə, o cümlədən Ədib Əhməd Yüknəkinin "Atabətül - Həqayiq", Əhməd Yəsəvinin "Divani - Hikmət", Rabquninin "Qisasül - Ənbiya" əsərləri-

yerli-yerində olması baxımından da diqqətəlayiqdir. Bu onu göstərir ki, Yusuf Xas Hacib "dövrü üçün ustadlıq taxtına erişmiş, mümtaz bir şəxsiyyət olmuşdur". (Əhməd Cəfəroğlu, göstərilən məqaləsi. Bax: Türk dünyası. III cild, ikinci baskı, Ankara, 1992, səh. 60).

Türk-İslam klassik ədəbiyyatının ilk böyük həcmli əsəri olan "Qutadqu Bilik" Qaraxanlı, yaxud Kaş-

ğun bir xəzinəsidir.

Əsərin müqəddiməsində müəllif göstərmişdir ki: "Bu kitabı oxuyan, bu beytlərin mənasını anlayan insan bu kitabdan da əzizdir".

Balasağunlu Yusuf Xas Hacib özünün məşhur "Qutadqu Bilik" əsəri ilə İslam-Türk klassik ədəbiyyatının əsasını qoymuş, Türk varlığının bütün çalarlarını özündə əks etdirmiş, tarixi Türk dili mədəniyyə-

ne "Qutadqu Bilik" əsərinin qüvvətli təsiri olmuşdur.

Dövlətçilikdə idarəçiliyi ən mühüm amil sayan Yusuf Xas Hacib göstərirdi ki: "Bəylər cəmərd olarsa, adları dünyaya yayılar, dünya da bu şöhrətləri sayəsində qorunur". (Bax: "Qutadqu Bilik". Ankara, 1959, səh. 155). Dövrünün milli adət-ənənələri və xalqın duyğu və istəklərinə tərcüman olan bu mütəfəkkir "hökmdarlara xəzinəni açmağı və xalqa mal dağıtmağı" tövsiyyə edirdisə, ondan sonra yaranan əsərlərdə dövlətçilikdən daha çox təsəvvüfi məsələlərə və kamil insan anlayışına geniş yer verilmişdir ki, bunun da ilk yaradıcısı böyük Türk mütəəvvüfi Əhməd Yəsəvidir.

Əhməd Yəsəvi "Şəriətin nizamı, Təriqətin inamı, Haqiqətin təmamı" söyləməklə Türk təsəvvüfi hərəkatının ən böyük rəhbərlərindən sayılmışdır. Mütəəvvüflərin fikrincə, "Əhməd Yəsəvi bir baxıma görə Türk qövmələri arasında "Qutadqu Bilik" prototipi mahiyyətində yeni bir xalq şəri məktəbi quranlardan sayılmış, xalq içindən çıxdığı üçün ruh oxşayıcı və çəkici olan hikmətləri sayəsində çox qısa bir zamanda çadırdan yaşayaraq bozqır xalqının düşüncəsi üzərində geniş təsirlər yaratmış, bəxtiyar, əfsanəvi şəxsiyyətlər səviyyəsinə yüksəlmiş, kərəmətləri, hikmətləri ilə geniş Türk xalqını sarmış, düşüncələri ağızdan-ağıza dolaraq bütün Türk dünyasına yayılmışdır"
Ruhu şad olsun !

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur